

‘देवघाट’ कवितामा भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी दृष्टिकोण

पूर्णिमा रजौरे

उप प्राध्यापक, नेपाल ल क्याम्पस, काठमाडौं ।

(Email : purnimarajure@gmail.com)

लेखसार

‘प्रस्तुत लेखमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको ‘देवघाट’ कवितालाई एक पाठात्मक विमर्शका रूपमा लिई पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूको सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर उक्त पाठको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । ‘देवघाट’ कवितामा भौतिकजगत् र परमात्माका सम्बन्धमा प्रकट गरिएको ज्ञानको उद्घाटन गरी कवितामा अभिव्यक्त यी दुई दृष्टिकोणसम्बन्धी दार्शनिक पक्षको खोजी गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक र मीमांसा पाँचवटा द्वैतवादी दर्शन र अद्वैत वेदान्त गरी जम्मा ६ वटा पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरू रहेका छन् । यसरी पौरस्त्य षट्दर्शनहरू द्वैत र अद्वैत गरी दुईवटा स्वरूपमा रहेका पाइन्छन् । यी सबै दर्शनले मोक्षप्राप्तिको मार्गलाई मूल मर्म बनाएका छन् । षट्दर्शनमा जीवन र जगत्सम्बन्धी विविध गहन एवम् ज्ञानबद्धक वैचारिक मान्यताहरूको समष्टि रहेको पाइन्छ । यहाँ भने पौरस्त्य षट्दर्शन अन्तर्गतका भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी दुईवटा दृष्टिकोणलाई मात्र यस लेखको उद्देश्यप्राप्तिका लागि विश्लेषणीय सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । यसर्थ पौरस्त्य षट्दर्शनलाई सैद्धान्तिक आधार बनाएर यहाँ कवितात्मक पाठमा अभिव्यञ्जित भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी चिन्तनको दार्शनिक दृष्टिकोणले विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ । यहाँ निर्दिष्ट पाठविश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय कार्यद्वारा सामग्री सङ्कलन गरी व्याख्यात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । पौरस्त्य षट्दर्शनले मोक्षप्राप्तिलाई अर्थात् परमात्मामिलनको स्थितिलाई नै सच्चिदानन्दको अवस्था मान्ने भएको हुनाले षट्दर्शनको मूल आशय भौतिकजगत्को निस्सारता र आत्मतत्त्वको शाश्वत् पक्षलाई परिपुष्टता गर्नु रहेको छ । अतः पौरस्त्य षट्दर्शनको दार्शनिक मान्यतामा रहेर गरिएको अध्ययनबाट यहाँ निर्धारित कवितात्मक पाठमा भौतिकजगत् अनित्य छ र आत्मतत्त्व नित्य छ एवम् मोक्षप्राप्तिको सही मार्ग नै परमात्माचिन्तन गर्नु हो भन्ने मूल कथ्य अन्तर्वस्तुका रूपमा रहेको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अपवर्ग, कर्मसञ्चिति, चिन्मय, विवर्त, सांसारिकता ।

विषयपरिचय

युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ (वि.सं. १९६९-२०४९) आधुनिक नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धाराका एक अग्रणी कवि हुन् । उनका कोपिला (२०२१), मेरो प्रतिबिम्ब (२०२१), कुहिरो र घाम (२०४५), बाँचिरहेको आवाज (२०४६), तथा तिरमिर तारा (२०४६) कविता सङ्ग्रह र ‘उर्वशी’ (२०१७) खण्डकाव्य प्रकाशित काव्यकृतिहरू हुन् । उपजाति छन्दमा रचिएको ‘देवघाट’ (२०४१) उनको प्रख्यात कविता हो । प्रस्तुत कवितामा पौरस्त्य दर्शनको अत्यधिक प्रभाव परेको पाइन्छ । यहाँ आत्मिक शान्ति प्राप्तिको केन्द्र पवित्रधाम देवघाटलाई मानिएको छ । आत्माको अमरता, अजरता र शाश्वत् पक्षलाई खोतलेर जीवनको रहस्य बुझ्नका

लागि परमेश्वरको ध्यान गर्नु हितकारी हुने कुरा कवितामा प्रकट भएको छ । भौतिकताप्रतिको मोहमा जकडिएको मानिसलाई सच्चिदानन्दको मार्गमा पथप्रदर्शन गराउने पवित्र धाम देवघाट मोक्षधाम नै हो भन्ने आशय यहाँ रहेको छ । अतः 'देवघाट' पौरस्त्य षट्दर्शनको मान्यता अनुरूपको कविता हो भन्ने कुरा प्रस्तुत लेखमा दर्साइएको छ ।

कवि श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व तथा काव्यकारिताका विषयमा प्रशस्तै शोध अनुसन्धानहरू गरिएका छन् तर उनको काव्यकारितासम्बन्धी दार्शनिक कोणबाट अध्ययन गरिएका पूर्वकार्यहरू एकदमै न्यून रहेका छन् । रमेश गोर्खाली (२०४४) ले देवघाटलाई मनको शान्ति प्राप्त हुने पवित्र स्थल मानेका छन् भने देवीप्रसाद सुवेदी (२०५०) ले यसलाई आत्मतत्त्वको ज्ञान लिन नै जीवनको सर्वोत्कृष्ट उपलब्धि हो भन्ने दृष्टिकोणबाट हेरेका छन् । स्वयम्भुलाल शाक्य (२०५०) ले भौतिकवादको रमभ्रमबाट छुटकारा लिई आध्यात्मिकतातिर लाग्न प्रेरित गर्ने धामका रूपमा देवघाटलाई चिनाएका छन् । माधवप्रसाद सापकोटा (२०७०) ले देवघाटलाई पूर्वीय दर्शनको प्रभाव परेको काव्यका रूपमा परिचित मात्र गराएका छन् । यी पूर्वाध्ययनहरूमा 'देवघाट' कविताको दार्शनिक दृष्टिले अध्ययन भने गरिएको छैन । यसै परिप्रेक्ष्यमा कवि श्रेष्ठको काव्यकारितासम्बन्धी अध्ययनकार्यलाई आंशिक परिपूर्णता प्रदान गर्न यहाँ पौरस्त्य षट्दर्शनका सैद्धान्तिक मान्यताहरूको सापेक्षतामा निर्धारित कविताको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा समस्याकथनका रूपमा 'देवघाट' कवितामा भौतिकजगत् अर्थात् सांसारिकतासम्बन्धी दृष्टिकोण र परमात्मा अर्थात् ईश्वरसम्बन्धी दृष्टिकोण के कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको खोजी गर्नु रहेको छ । यिनै प्राज्ञिक समस्याको उत्तरात्मक वा विश्लेषणात्मक समाधानको खोजी गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यसका लागि सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने समग्र आधार पौरस्त्य षट्दर्शनका अनुकूल सैद्धान्तिक मान्यताहरू रहेका छन् । अनुकूल सैद्धान्तिक मान्यताअन्तर्गत यहाँ पौरस्त्य षट्दर्शनका विविध पक्षहरूलाई समेट्नु नभई भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी मान्यतालाई मात्र आधार मानेर पाठको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनको क्षेत्र, औचित्य र सीमा पनि यही नै हो । यसका साथै यहाँ प्राप्त सामग्री सम्बद्ध रहेको स्थानीय र कालगत सन्दर्भलाई पनि आधार बनाई विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानबाट उद्देश्यमूलक निष्कर्ष प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा सिद्धिचरण श्रेष्ठको 'कुहिरो र घाम' (२०४५) कविताकृति एवम् त्यसभित्र सङ्कलित 'देवघाट' कविताका सान्दर्भिक पङ्क्तिहरू प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । यसैगरी सम्बन्धित कविताकृतिका बारेमा गरिएका शोध अनुसन्धान, लेखरचना, टीकाटिप्पणीहरू द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । यसरी प्राप्त सामग्री विश्लेषणका लागि पूर्वीय षट्दर्शनअन्तर्गतका भौतिकजगत् र परमात्मा चिन्तनसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई आधार बनाइएको छ । यिनै सैद्धान्तिक मान्यताहरूको केन्द्रीयतामा रही यहाँ व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी पाठविश्लेषण गरिएको छ र निर्दिष्ट कवितात्मक

पाठमा अभिव्यञ्जित आध्यात्मिक शक्तिको महिमाबारे अर्थापन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

जीवन र जगत्लाई हेर्ने मुख्य दृष्टिकोण नै दर्शन हो । जिन्दगी, ऐहिक लोक तथा पारलौकिक जगत्का बारेमा विवेचना र विश्लेषण गर्ने विद्या दर्शनशास्त्र हो । मानिसले आफ्नो जीवन भोगाइका क्रममा जीवन र जगत्लाई आफ्नै तरिकाले सोच्ने र बुझ्ने गर्दछ, र उसको यही बुझाइ या दृष्टिकोण नै वास्तवमा दर्शन हो (राई, २०७४, पृ. ७) । सबैभन्दा प्राचीन दर्शन पौरस्त्य दर्शन हो । 'पुरस्' अर्थात् अगाडिको भन्ने अर्थमा पूर्वीय दर्शनलाई पौरस्त्य दर्शन भनिएको हो । पूर्वका षट्दर्शनहरू प्राचीन युगमा संसारको पूर्वी भू-खण्डमा प्रादुर्भाव भएका हुन् । यिनका मूल स्रोत भनेका वैदिक ग्रन्थहरू हुन् । विशेष गरेर वेदको प्रामाणिकताको कसौटीमा जाँचेर नै आस्तिक र नास्तिक छुट्याउने प्रचलन पूर्वीय दार्शनिक परम्परामा पाइन्छ । यसरी विभाजन गर्दा आस्तिक दर्शन अन्तर्गत विशेष गरी साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त पर्दछन् भने नास्तिक दर्शन अन्तर्गत चार्वाक, जैन र बौद्ध दर्शन पर्दछन् (गिरी, २०५५, पृ. १५) । उल्लिखित ६ वटा आस्तिक दर्शनको परम्परालाई पौरस्त्य दर्शनका षट्दर्शन मानिएको छ । यी दर्शनहरू सम्प्रदायका रूपमा पनि प्रचलित छन् । षट्दर्शनमा जीवन जगत्सम्बन्धी अनेक जिज्ञासाहरूको निरूपण गर्ने क्रममा आ-आफ्नै प्रकारका विविध एवम् विशिष्ट चिन्तनहरू प्रस्तुत गरिएका पाइन्छन् । यसै सन्दर्भमा यहाँ प्रस्तुत लेखको विषयवस्तु अनुरूप पौरस्त्य षट्दर्शनमा अभिव्यक्त भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी दार्शनिक चिन्तनहरूबारे प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिएको छ :

भौतिकजगत् / सांसारिकतासम्बन्धी चिन्तन

हाम्रा इन्द्रियहरूले स्पष्टसँग देखिरहेको र अनुभव गरिरहेको बाह्य संसार नै भौतिक जगत् हो । भौतिक सुखशान्ति, सांसारिकता, माया, मोह, तृष्णा, लोभलालच, वाचाबन्धन आदिजस्ता प्रवृत्तिहरू भौतिक जगत्का संरचक घटकहरू हुन् । पौरस्त्य दर्शनले भौतिक सुख शान्ति प्राप्तिलाई मानिसको अज्ञानता वा भ्रम मात्र ठान्दछ । ब्रह्म या आत्मा नै एक मात्र सत्य वस्तु हो । त्यसभन्दा अतिरिक्त ईश्वर, जीव, माया, अविद्या आदि सबै मिथ्या हुन् ... यो दृष्यमान् जगत् सत्य नभएर भ्रम हो ... ब्रह्ममा रहेको माया शक्तिको कारणले ब्रह्म नै जगत्को रूपमा प्रतिभासित भएको हो (गिरी, २०५५, पृ. १४०-१४१) । ब्रह्मतत्त्वलाई सत्य ठान्ने पौरस्त्य दर्शनले सांसारिक जगत्लाई अवास्तविक ठानेको हुन्छ । जनक दर्शनअनुसार व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा मात्र जगत् सत्य हो तर पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा ब्रह्मवाहेक अन्य सबै पदार्थहरू मिथ्या हुन् । यहाँ भौतिकजगत् अर्थात् सांसारिकताको क्षणिकताबारे स्पष्ट विचार पाइन्छ । साङ्ख्य दर्शनअनुसार यो जीवनजगत् प्रकृतिबाटै उत्पन्न भएको हो । प्रकृति नै एक मात्र शाश्वत् सत्य हो किनभने त्यसको परिणाम वर्तमान संसार पनि सत्यको रूपमा अस्तित्ववान् छ, भन्ने चिन्तन मूल साङ्ख्यदर्शनको छ (राई, २०७४, पृ. २६४) । यो चिन्तन भौतिकवादी दर्शनको निकट देखिए तापनि भौतिक जगत्लाई दुःखमय ठान्ने र दुःखबाट मुक्ति पाउने अर्थात् कैवल्यको कुरालाई साङ्ख्यदर्शनले छाडेको छैन । साङ्ख्यदर्शनले जस्तै योगदर्शनले पनि संसारलाई त्रिविध दुःखपूर्ण मान्दछ र ती दुःखबाट मुक्ति पाउनु नै मोक्ष हो भन्दछ । प्रकृति र पुरुषको अस्तित्व स्वीकार्छ र प्रकृति परिणामवादलाई जगत् उत्पत्तिको प्रक्रिया मान्दछ (गिरी, २०५५, पृ. ४७) । पदार्थको सम्यक ज्ञानलाई अत्यधिक महत्त्व दिने दर्शन न्यायदर्शन हो । न्यायदर्शनका अनुसार यो संसारको उत्पत्ति पञ्चतत्त्वबाट भएको

हो र पञ्चतत्त्व अणुवाट निर्माण भएको हो (राई, २०७४, पृ. ३५५) । पदार्थ असङ्ख्य भए तापनि जम्मा १६ वटा पदार्थको सही ज्ञानद्वारा नै यस दुःखमय सांसारिकताबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्नु यस दर्शनको सार हो । देह नाशवान् छ, आत्मा अमर छ । आत्माको ऐक्य देह, इन्द्रिय या मनसँग हुन सक्दैन किनकि देह नष्ट हुन्छ तर इन्द्रिय अलग भएर वा मन निश्चेष्ट भएर गए पनि आत्मा रहन्छ (राधाकृष्णन्, २००२, पृ. १४७) । त्यसैले भौतिकजगत् क्षणभङ्गुर छ तर आत्मतत्त्व अस्तित्ववान् यथार्थसत्य हो भन्ने मान्यता न्यायदर्शनमा रहेको छ । वैशेषिक दर्शनअनुसार संसारका सबै द्रव्यहरू पृथ्वी, जल, तेज र वायु गरी चार प्रकारका परमाणुवाट निर्माण हुन्छन् । यिनै चार प्रकारका परमाणुको संयोगबाट संसार निर्मित हुन्छ (गिरी, २०५५, पृ. ५२) । वैशेषिकहरूले भौतिकजगत्मा उत्पन्न सांसारिक दुःखको एक मात्र कारण अज्ञानतालाई मानेका छन् । अज्ञानताको क्षय तत्त्वज्ञानबाट हुन्छ अर्थात् भ्रमहरूको निदान नै सांसारिक दुःखको विनाश र अपवर्गको अवस्था हो भनेका छन् । मीमांसादर्शनमा भौतिक जगत्सम्बन्धी वस्तुवादी दृष्टिकोण पाइन्छ । मीमांसकहरूले आत्मा र परमाणु नित्य हो भन्दै जगत्को सिर्जना कर्मको सञ्चितअनुसार हुने कुरा बताएका छन् । यहाँ कर्मको सञ्चयनलाई नै अपूर्व शक्ति मानिएको छ । कर्मफलअनुसार पुनर्जन्मको कुरा जोडिएको हुनाले सांसारिक मुक्तिका लागि सत्कर्म गर्नुमा जोड दिनुपर्ने आशय मीमांसा दर्शनमा रहेको छ । अद्वैत वेदान्तदर्शनमा संसारलाई भ्रम मानिएको छ । सरल रूपमा भन्नुपर्दा यो ब्रह्माण्डमा भएको अमर, अजर र चिरस्थायी सत्य भनेको ब्रह्म नै हो, भौतिकजगत् मिथ्या मात्र हो भन्ने सारपक्ष वेदान्तदर्शनको रहेको छ । ब्रह्मको मायाद्वारा संसार देखापरेको छ । यो मायामय छ । संसारको वास्तविक अस्तित्व छैन । ब्रह्म मायाविष्ट ब्रह्म सगुण छ, सत्यस्वरूप निर्गुण छ । अविद्याद्वारा संसार हुन्छ, विद्या वा ज्ञानद्वारा मुक्ति (प्रश्रित, २०७१, पृ. ५८) । माया, मोह र बन्धनको सांसारिक जालोभिन्न निर्मित भौतिकजगत् दुःखको कारण हो । आत्माले शरीर र भवलाई आफ्नो सम्भन्नु बन्धन हो । शरीरमा आशक्त हुनु, शरीरको सुखदुख आफ्नो सम्भन्नु, सन्तानको प्रगति आफ्नो सम्भन्नु- यी सबै बन्धन हुन् । आत्मा स्वभावतः नित्य शुद्ध मुक्त हो, अविद्याले ऊ बन्धनमा पर्ने हो । जीवको पूर्वसञ्चित कर्मनाश र ज्ञान भएपछि ऊ बन्धनमुक्त हुन्छ (गौतम, २०७५, पृ. १४२) । यसर्थ भ्रमपूर्ण आशक्तिबाट छुटकारा लिन जीव अर्थात् मानिसले ज्ञानद्वारा मायालाई हटाएर शुद्ध चैतन्यस्वरूप ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नाले मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यता वेदान्तीहरूको रहेको छ ।

यसप्रकार पौरस्त्य षट्दर्शन अनुसार भौतिकजगत् वा सांसारिकता भनेको एउटा भ्रम मात्र हो । यस भ्रमपूर्ण तथा मिथ्याग्रस्त भौतिकजगत् दुःखमय छ, तृष्णाको रापले रापिएको छ । तसर्थ यस सांसारिकताबाट छुटकारा लिएर कैवल्यको स्थितिमा पुग्नसक्नु नै जीवनको सार हो । यसप्रकार ज्ञान, समाधि, आनन्दमय अवस्था, तत्त्वज्ञान, सत्कर्मवरण तथा ब्रह्मतत्त्वको ज्ञानद्वारा सांसारिक दुःखको निवृत्ति र मोक्ष सम्भव छ भन्ने मान्यता पौरस्त्य षट्दर्शनमा संश्लिष्ट रहेको छ ।

परमात्मा / ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन

परमात्मा अर्थात् ईश्वर जगत्को सृष्टिकर्ता हो । यो सर्वज्ञ एवम् निराकार हुन्छ । जगत्मा सर्वव्यापी र अन्तर्यामी रहेको ईश्वर नै जीवलाई कर्मफल प्रदान गर्ने शक्ति हो । जनक दर्शनमा ईश्वरलाई आत्मदेव र भगवान् पनि भनिएको छ । ईश्वरको उपासनालाई ब्रह्मप्राप्तिको क्रममा आउने एउटा आवश्यक खुड्किलोको रूपमा लिइएको छ (गिरी, २०५५, पृ. १३२) । पौरस्त्य आस्तिक दर्शनका रूपमा परिचित षट्दर्शनहरूमध्ये

साङ्ख्यदर्शनले ईश्वरीय सत्तालाई अस्वीकार गरेको छ भने अन्य दर्शनहरूले ईश्वरीय सत्तालाई पृथक् पृथक् दृष्टिकोणले स्वीकार गरेका छन् । साङ्ख्यदर्शन ईश्वरवादी चिन्तनको विरोध गर्ने र प्रकृतिलाई सर्वोपरि महत्त्व दिने दार्शनिक चिन्तन हो । विज्ञान भिक्षुजस्ता केही विद्वानहरूले साङ्ख्यदर्शनलाई ईश्वरवादी कितामा उभ्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ । उनका अनुसार प्रकृतिबाटै सम्पूर्ण वस्तु विकसित हुन्छन् । यसरी अचेतन प्रकृतिलाई गतिशील तथा परिवर्तनशील बनाउने कार्य ईश्वरकै सान्निध्यताबाट भएको हुन्छ (राई, २०७४, पृ. ३०५) । यो दर्शन हेर्दा भौतिकवादी दर्शनको नजिक भए तापनि कैवल्य तत्त्वलाई स्वीकार्ने तथा वेदलाई प्रमाण मान्ने अध्यात्मवादी दर्शनचाहिँ हो । योगदर्शनले ईश्वरको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ । योगदर्शनले ईश्वरसत्तालाई आफ्नो अन्तरङ्ग भाग मानेको छैन । ईश्वर ध्यानको विषय नभई यो लक्ष्यप्राप्ति गर्न सहायता गर्ने शक्ति हो (राधाकृष्णन, २००२, पृ. ३६३) । यसरी ईश्वरभक्तिलाई योगमा शक्तिको प्रेरकका रूपमा लिइएको छ । यस दर्शनले ईश्वरलाई ज्ञान र ऐश्वर्यको अन्तिम पर्यवसान मान्दछ । यही सर्वशक्तिमान् ईश्वरले नै प्रकृति र पुरुषको संयोग गराउँदछ र सृष्टि हुन्छ । यसर्थ योगदर्शनले ईश्वरलाई सृष्टिको प्रेरक तत्त्व वा योजक तत्त्व मान्दछ । न्याय दर्शनअनुसार ईश्वर स्रष्टा एवम् पालनकर्ता हुनुका साथै यस विश्वको संहारकर्ता पनि हो । ईश्वर परमाणुलाई क्रमबद्ध राख्ने शक्ति हो, सृष्टिरचनाको कारण हो । परमाणु र आत्माको संयोगबाट सृष्टि सम्भव छ । यिनीहरूबीचको क्रिया-प्रतिक्रियाको परिणाम सृष्टि हो । ईश्वर नै यसका स्रष्टा हुन् (राधाकृष्णन, २००२, पृ. १७१) । यसरी निराकार ईश्वरसत्ताले साकार जगत्सत्ताको निर्माण गरेको हुन्छ भन्नु नै नैयायिकहरूको ईश्वरसम्बन्धी दृष्टिकोण हो । न्यायदर्शन र वैशेषिकदर्शन दुवै दर्शनले पदार्थ वा अणुको विवेचना गर्दछन् । वैशेषिकदर्शनले पनि न्यायदर्शनकै मार्गमा रहेर ईश्वरको सत्ता स्वीकार गरेको छ । चाहे अणु होस् वा ठूलो वस्तु यसको निर्माणमा अदृश्य शक्तिको हात या इच्छा अवश्य छ जसले यी अणुहरूलाई चलायमान बनाएर संसारको सिर्जना भएको छ । अणु र पदार्थ आफै चल्न सक्दैनन् कुनै गति या शक्ति नलगाई । त्यसैले वैशेषिक दर्शन ईश्वरमा विश्वास राख्छ (पौडेल, २०७५, पृ. १११) । मीमांसादर्शनमा ईश्वरको स्थान अत्यन्त गौण छ । यस दर्शनअनुसार ईश्वरको अस्तित्व वेदका मन्त्रहरूमा मात्र सीमित छ । कर्मबाट उत्पन्न अपूर्वद्वारा परमाणु सञ्चालित हुन्छ र कर्म अनुसारकै संसार बन्दछ भन्ने मान्यता रहेको यस दर्शनले वैदिक कर्मकाण्डलाई महत्त्व दिन्छ । वेदान्तदर्शनले यो सृष्टिलाई ईश्वरको खेल ठान्दछ । ब्रह्म समस्त तत्त्वहरूको कारण हो । ब्रह्मकै कारणले ती अस्तित्वमा छन् । अन्तमा ती सबै ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छन् । ब्रह्म अनादि, अनन्त हो । त्यो मात्र अस्तित्ववान् छ, अरू केही छैन, एक मात्र सत्य हो, अरू भ्रुष्टा हो (प्रश्रित, २०७१, पृ. ५८) । यस दर्शनमा ब्रह्म अर्थात् ईश्वरलाई नै यो जीवनजगत्को सृष्टि, स्थिति र संहारकको कारण ठान्दै यसलाई सगुण, सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, स्वतन्त्र एवम् अस्तित्ववान् मानिएको छ । ब्रह्म दुई प्रकारको छ – सगुण र निर्गुण । मायाको उपाधि अर्थात् नामरूपले विशिष्ट ब्रह्म सगुण ब्रह्म हो र यसैलाई ईश्वर मानिन्छ । त्यसप्रकारको ईश्वरलाई सर्वज्ञ, सर्वनियन्ता, जगत्को कारण, अन्तर्यामी, आनन्दमय मानिएको छ । निर्गुण ब्रह्म मायाको उपाधिले विवर्जित अर्थात् रहित भएको हुन्छ (वैद्य, २०७६, पृ. १५८) । यसरी वेदान्तदर्शनमा मूल विवेचनाको विषय ब्रह्मलाई बनाइएको छ र ईश्वरलाई आवश्यक स्थान दिइएको छ । अद्वैत वेदान्तमा ईश्वरलाई जगत्को उपादान कारण र निमित्त कारण दुवै मानिएको छ । तसर्थ यहाँ परमात्मा अर्थात् ईश्वरलाई जगत्को मूल कारण मानिएको छ । बुद्धिभन्दा पर आत्मा, आत्माभन्दा पर परमात्मा छ । यो आत्मा सर्वव्यापी छ, अजर र अमर छ । परमात्माको व्यष्टि रूप नै आत्मा हो । त्यसैले हामीभित्र आत्मारूपी ईश्वरको निवास छ । आफूभित्रको आत्मालाई चिन्न सके परमात्मा चिन्न सकिन्छ

(पौडेल, २०७५, पृ. ९४) । तसर्थ चिन्मय दर्शनका लागि आत्मज्ञान प्राप्त गर्नुपर्छ ।

अतः पौरस्त्य षट्दर्शनले ईश्वर वा परमात्माको सत्तालाई आ-आफ्नै दृष्टिकोणबाट स्वीकार गरेको पाइन्छ । सृष्टिको कारक एवम् संरक्षक र संहारक तत्त्व नै ईश्वरीय शक्ति रहेको मान्यता षट्दर्शनमा रहेको छ । जीव अर्थात् मानिसले आत्मतत्त्वको बोध गरी सम्पूर्ण विवर्तहरूबाट मुक्त हुन सकेमा नै ब्रह्मानन्द सहोदरको स्थितिमा पुग्न सक्दछ भन्ने मूल मर्म षट्दर्शनमा रहेको छ ।

‘देवघाट’ कविताको विषयसन्दर्भ

सिद्धिचरण श्रेष्ठको ‘देवघाट’ कविता कुहिरो र घाम (२०४५) कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । कविले आफ्नो जीवनको अन्तिम प्रहरतिर मानसिक शान्तिको खोजी गर्ने क्रममा यस कविताको रचना गरेका हुन् । उनले देवघाट क्षेत्रलाई स्वर्गको एक भिल्कासमान मानेका छन् । साथै मनको अन्धकार र क्लुषतालाई पखालेर आत्मज्ञानद्वारा चित्तलाई भलमल्ल बनाउन उत्प्रेरित गर्ने पवित्र स्थलको रूपमा पनि चिनाएका छन् । भौतिकजगतको जालोमा जेलिएको मानिस देवघाटजस्तो पवित्रधाममा पुगेर एकाग्र भई परमात्माको ध्यान गरेमा मोक्षप्राप्तिको मार्गमा पुग्न सफल हुनेछ भन्ने दार्शनिक विषयलाई कवितामा मुख्य विषय बनाइएको छ । भौतिक संसारको क्षणिकता, आत्मतत्त्वको अमरता, ध्यान समाधिको आवश्यकता, परमात्माको अपार महत्ता आदि विषयवस्तु कवितामा मूल रूपमा आएका छन् । सांसारिक सुख सुविधा क्षणिक हुन्छन्, तिनको पछि नलागेर परमात्मा चिन्तनमा केन्द्रित भई मोक्षप्राप्तिको बाटोमा अघि बढ्न कविले सल्लाह दिएका छन् । यसका लागि उनले परमात्माको ध्यान, जप, तप, गर्ने पवित्रभूमि देवघाट हो भनेर देवघाट क्षेत्रको महिमागान गरेका छन् । कवि श्रेष्ठले मानसिक आनन्द र चिन्मयका रूपमा देवघाटलाई चिनाएका छन् (सापकोटा, सन् २०१४, पृ. १७५) । सांसारिक राप तापले ग्रसित आत्माहरू अन्ततः जीवनको रहस्य खोतल्न वानप्रस्थीका रूपमा देवघाट आउने कुरा कवितामा अभिव्यक्त छ । आफ्ना दशै इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणमा राखी परमात्माको ध्यानमा केन्द्रित वानप्रस्थी योगीहरू आत्मिक शान्ति प्राप्तिको मार्गमा प्रयत्नशील रहेका हुन्छन् । उनीहरूले भौतिक संसारको भ्रमबाट मुक्त भई आध्यात्मिक शक्तिको प्राप्तिमा सफलता पाएका हुन्छन् भन्ने विचार कवितामा अभिव्यञ्जित छ । यसर्थ आत्मतत्त्वको पहिचानका निम्ति परमात्माको ध्यान गर्नुपर्दछ, परमात्माको ध्यानबाट भौतिकजगतको निस्सारता र आत्माको अमरताबारे ज्ञान प्राप्त भई मोक्षमार्गमा पुग्न सकिने मूल अभिप्राय कवितामा रहेको छ । यही नै यस लेखको अन्तर्वस्तु पनि हो । प्रस्तुत लेखमा पौरस्त्य षट्दर्शनकै सापेक्षतामा रहेर निर्धारित कवितामा अभिव्यक्त भौतिकजगत् र परमात्मासम्बन्धी विचारहरूको खोजी विश्लेषण गरिएको छ ।

‘देवघाट’ कवितामा भौतिकजगत्/सांसारिकतासम्बन्धी चिन्तन

कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको ‘देवघाट’ कवितामा ‘ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या’ भन्ने वेदान्ती मान्यताको प्रबल प्रभाव परेको पाइन्छ । श्रेष्ठले जीव अर्थात् मानिसलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति दिलाउने उपाय प्रस्तुत गरेका छन् । सांसारिक भोकबाट मुक्ति पाउनका लागि देवघाटजस्तो पवित्रभूमि उर्वर रहेको विचार कवितामा प्रस्तुत छ । यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत कवितामा सश्लिष्ट केही प्रमुख काव्यिक हरफहरूबाट यहाँ आत्मतत्त्वको महत्ता र भौतिक संसारको विवर्त एवम् निस्सारतालाई पुष्टि गरिएको छ :

छोडी यतै खोर शरीर चट्ट
 पक्रू भनी निर्मल आत्मतत्त्व
 अध्याय यो खुर्कन एक एक
 छन् वानप्रस्थी यसमा अनेक ॥३॥

माथिको कवितांशमा कविले शरीर भनेको बाहिरी आवरण मात्र हो, आत्मतत्त्वको वासस्थान नै शरीर हो भनेका छन्। शरीर नाशवान् छ, आत्मा अमर छ, भन्ने पौरस्त्य दर्शनको मूल चिन्तन यहाँ अभिव्यक्त भएको छ। तसर्थ भौतिक वस्तुको लोभमा जीवनको वास्तविकता नबुझ्नु, खोक्रो शरीरको माया गर्नु र सांसारिक मोहमा फस्नु अज्ञानता हो भन्ने कुरा उल्लिखित कवितांशमा छ। अज्ञानताको पर्दाले ढाक्दासम्म मान्छे, यही सांसारिक चक्रमा घुमिरहन्छ, कहिल्यै निकास पाउन सक्दैन। आत्माको अमरता, अजरता र शाश्वत् पक्षलाई बुझ्न सक्नु नै मानव हुनुको सामर्थ्य प्राप्त गर्न सक्नु हो। अतः यही सामर्थ्य र ज्ञान उपलब्धीका लागि देवघाटजस्तो पवित्र स्थलमा अनेक वानप्रस्थीहरू ध्यानमा बस्ने गर्दछन्। उनीहरू आत्मतत्त्व प्राप्तिका लागि जीवनको रहस्य खोतल्न प्रयत्नशील रहेका हुन्छन् भन्ने आशय कवि श्रेष्ठको छ।

के सिन्धु के बिन्दु समान ठानी
 हिँड्ने यहाँ छन् कति आत्मज्ञानी
 ती कामिनीले रस काम जस्तै
 जगाउने सद्गुरु प्यास जस्तै ॥७॥

माथिको कवितांशमा भौतिकजगत् र सांसारिकताको निस्सारता सम्बन्धमा प्रस्ट पारिएको छ। 'सिन्धु' र 'बिन्दु' का माध्यमबाट भौतिकजगत्सम्बन्धी भ्रमपूर्ण आशक्तिको अवमूल्यन गरिएको छ। जब मानवले भौतिक सुखसुविधाको निरसतालाई राम्ररी बुझ्न सक्दछ तब उसले यहाँ खोज्ने सम्पूर्ण सुख सुविधालाई अज्ञानता र अविद्याका कुरा ठान्दछ। आध्यात्मिक ज्ञानको प्यासबाट तृप्त आत्मज्ञानीले जतिसुकै परिमाणका बहुमूल्य वस्तुलाई पनि तुच्छ ठान्दछ भन्ने विचार कविको छ।

रहेछ जो रत्न ममा प्रस्तुत
 हुँदै छ विस्तार यहाँ प्रदीप्त
 अमूल्य यो रत्न छुँदा मलाई
 संसार कौडीसरि हुन्छ भाई ! ॥११॥

प्रस्तुत कवितांशमा मानिसभित्र रहेको ज्ञानराशि/आत्मतत्त्वलाई रत्न मानिएको छ, भने भौतिकजगत्लाई कौडी मानिएको छ। भौतिकता र सांसारिकताको अँध्यारो गर्तमा परेको मानिसले आफूभित्र भएको ज्ञानरूपी अमूल्य रत्नलाई स्वयम् आफैले चिन्न र भेट्न सकेको हुँदैन। मानिसलाई यस अज्ञानताबाट ज्ञानको अवस्थामा ल्याएर उसमा सच्चिदानन्दको अनुभूति गराउने सामर्थ्य स्वयम् उसमै हुन्छ। जसका लागि उसले आत्मतत्त्व

बुभन सक्नुपर्दछ। आफ्ना दश इन्द्रियहरूलाई काम, क्रोध, लोभ, मोहको अन्धताबाट मुक्त गराउन सक्नुपर्दछ। योगको अष्टाङ्ग मार्ग पालन गरेर चञ्चल मनलाई बाँधेर सत्मार्गमा लगाउन ध्यान, जप, तप आवश्यक छ। परमात्माको ध्यानबाट जब मानिसले चरम आनन्द प्राप्त गर्दछ र मनको समाधि अवस्थामा पुग्दछ तब उसले यस संसारलाई दुःखमय ठान्दछ, बेकार ठान्दछ र कौडीसरि मान्दछ। यसैले यहाँ कविले भौतिकजगत्लाई कौडीसरि मूल्यहीन र निरर्थक मानेका छन्। शरीर पनि भ्रम मात्र हो, आत्मा नै शाश्वत् छ भन्ने कुराको पनि बोध गराएका छन्।

आनन्दको सौन्दर्य सिवाय अर्को

रहन्न केही जब खुल्छ विको

विको त्यही मानसको उधारी

यहाँ हुने चिन्मयको चिनारी ॥१२॥

प्रस्तुत कवितांशमा ब्रह्मतत्त्वको प्राप्ति नै आत्मिक शान्तिप्राप्तिको आधार मानिएको छ। जनक दर्शनअनुसार ब्रह्म नै एकमात्र अन्तिम र पूर्ण सत्य हो। ...जब ज्ञानद्वारा मिथ्याज्ञानको आवरणलाई हटाइन्छ त्यतिबेला बादल हटेर सूर्य देखिएभैं एकमात्र ब्रह्मतत्त्वको अनुभव गर्न सकिन्छ (गिरी, २०५५, पृ. ८८)। सांसारिक मोहको विको नखुल्दासम्म मानव भौतिकताको दुःखरूपी भवसागरमा डुब्दछ। जब मानिसले आफूलाई आध्यात्मिकताको बाटोमा हिँडाउँदछ तब सबै तत्त्व खुल्ल गरी उसले वास्तविक आनन्दको राशि सच्चिदानन्दमा लुकेको रहस्य खोतल्न समर्थ हुन्छ भन्ने कविको विचार छ। कवितामा अज्ञानताको पर्दा हटाई चिन्मयको चिनारी लिनु अर्थात् ब्रह्मतत्त्वको महिमा बुझ्नु नै वास्तविक आनन्द लिनु हो भनिएको छ। पौरस्त्य षट्दर्शनको सारमा पनि आनन्दको क्षणमा पुग्न चिन्मयको ज्ञान हुनुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण रूपमा प्रस्तुत छ।

प्रवाह छोटो अनि गण्डकीको

लामो छ यात्रा तर जिन्दगीको

टुङ्गिन्छ यो देह, परन्तु यात्रा

टुङ्गिन्न है जानु छ फेरि टाढा ॥१६॥

माथिको कवितांशमा जिन्दगीको यात्रामा मृत्यु अवश्यम्भावी छ, मानिस जन्म र मृत्युको क्षणबाट गुञ्जिरहेको हुन्छ भनिएको छ। मानिस मर्दैमा उसको जिन्दगीको यात्रा टुङ्गिदैन। उसको शरीर मर्दछ तर आत्मा मर्दैन। आत्माको यात्रा अनन्त हुन्छ, गण्डकीको प्रवाहजस्तो होइन। गण्डकीको प्रवाह छोटो भए तापनि जीवनको यात्रा लामो छ। देह टुङ्गिए पनि यात्रा टुङ्गिदैन (सापकोटा, सन् २०१४, पृ. १७६)। भौतिक शरीर त केवल भ्रम मात्र हो, यसको अन्त्य हुनु नै जिन्दगीको अन्त्य हुनु होइन भन्दै कविले यहाँ भ्रमपूर्ण सांसारिक जगत्को रहस्य खोतलेका छन्। देह नश्वर छ, आत्मा अमर छ भन्ने पौरस्त्य दर्शनको आशय प्रस्तुत गरेका छन्।

सुकने न डहने न त काटिने नै
 सड्ने न गल्ने न त मासिने नै
 आत्मा छ, यो शाश्वत् पूर्ण सत्य
 सम्पूर्णमा नित्य यही प्रदीप्त ॥२३॥

कविताको यस २३ औं पङ्क्तिमा पनि आत्माको नित्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मा शाश्वत् छ । यो सुकने, डहने, काटिने, सड्ने, गल्ने र मासिने कुरा होइन । यो त अजर, अमर र पूर्ण सत्य छ । शरीर/भौतिक तत्त्व नाशवान् छ । नाशवान् संसारमा भौतिकताको मोहमा डुब्लाले जीवन निरर्थक हुन जान्छ । सत्य शाश्वत् आत्माको अस्तित्व बुझ्नु नै जिन्दगीको मर्म पहिल्याउनु हो । मानव जीवनलाई ज्ञानको ज्योतिले प्रदीप्त बनाउने तथा सच्चिदानन्दको अनुभूति गराउने आत्मतत्त्वको महिमा अपार छ, भनेर यहाँ कविले आत्माको शाश्वत् पक्षका सम्बन्धमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । कविताको २० औं र २१ औं पङ्क्तिमा पनि जीवात्माको सांसारिक भ्रम र अज्ञानतालाई हटाउने ज्ञानको ज्योति नै आत्मज्ञान हो भनिएको छ ।

प्रारम्भ औं अन्त यहाँ छ एक
 यहाँ उहाँ भन्नु कहाँ रहेछ !
 रहेछु मै माझ र छेउ टम्म
 यै यादले आज छु भम्मभम्म ॥२४॥

कविताको अन्तिममा कविले पूर्णतः आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । आत्मिक ज्ञान भइसकेपछि, मानिसले भौतिक संसारको निस्सारतालाई बुझ्दछ । यहाँ-उहाँ, यो-त्यो, यति-उति भनेर भौतारिनुको कुनै अर्थ नहुने विचार कविको छ । सांसारिक सुखसुविधालाई सबैथोक मानेर त्यसको प्राप्तिका निमित्त भौतारिनु बेकार छ । आध्यात्मिक चिन्तनले आत्मतत्त्वको बोध गर्नसके अपार ज्ञानको प्राप्ति हुनजान्छ । सुखको स्रोत स्वयम् प्रत्येक मानिससँगै रहेको हुन्छ । जबसम्म मानिसले आफूभित्रको आत्मतत्त्व पहिल्याउन सक्दैन तबसम्म ऊ सांसारिक मृगतृष्णामा अल्झिरहन्छ र दुःखसागरमा डुब्दछ । आफूभित्रको ज्ञान वा आत्मतत्त्वको बोध गर्नसक्नु नै वास्तविक सुख प्राप्त गर्नु हो, मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । मानिसले ज्ञानचक्षुले हेर्नो भने आफूभित्र नै सम्पूर्ण सुखैश्वर्य पाउन सक्दछ, र ऊ भ्रमबाट मुक्त हुन सक्दछ, भन्ने आशय माथिको कवितांशमा रहेको छ ।

यसप्रकार कवितामा भौतिकजगत् एवम् सांसारिकताको भ्रमपूर्ण जालोबाट मुक्त रहन हामीले आध्यात्मिक मार्गको पालन गर्नुपर्छ भन्ने चिन्तन रहेको छ ।

“देवघाट” कवितामा परमात्मा/ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन

‘देवघाट’ कवितामा कविले पौरस्त्य दर्शनहरूले व्याख्या गरेअनुरूप परमात्मा वा ईश्वरसम्बन्धी चिन्तनको प्रभावलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन् । यो भौतिकजगत् नै ईश्वरको लीला हो । यहाँ जे जति हुन्छ, सबै ईश्वरकै खटनमा हुन्छ, भन्ने पौरस्त्य विचार कविले राखेका छन् । भौतिकताको मोहमा रुमल्लिएको मानिसले

आध्यात्मिक चिन्तनबाट जीवनको शाश्वत् पक्ष वरण गर्नका लागि परमात्माको ध्यान गर्नु उत्तम उपाय हो भन्ने भाव कवितामा छ। पूर्वीय न्याय र वैशेषिक दर्शनले ईश्वरलाई जगत्को सञ्चालक, नियन्त्रक र संहारक मानेका छन् भने व्यावहारिक दृष्टिकोणले वेदान्त दर्शनले ईश्वरको सत्तालाई स्वीकार गर्दै संसारको स्रष्टा र पालनकर्ता नै ईश्वर हो भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेको छ। कवितामा प्रयुक्त परमात्मासम्बन्धी यिनै पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तनलाई पुष्टि गर्ने प्रमुख केही कवितांशहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

अपार संसार समुद्रपार

पुऱ्याउने नाउ तहाँ तयार

लिएर सेवा, जप, शील, ध्यान

उताछँ माभी बुझ तत्त्वज्ञान ॥२॥

माथिको कवितांशमा संसार भवसागर हो, यस भवसागरबाट मुक्ति पाउनका लागि मानिसलाई आध्यात्मिक चिन्तनको खाँचो छ भन्ने आशय प्रस्तुत गरिएको छ। देवघाट यस्तो पवित्रभूमि हो जहाँ आध्यात्मिक चिन्तनका लागि उपयुक्त वातावरण मिल्दछ, साथै मानिसलाई भवसागरबाट पार लगाउने नाउको खानि यहाँ छ। यहाँको स्वच्छ र पवित्र भूमिको आधार लिएर परमात्माको सेवा, जप, शील र ध्यान गरेमा तत्त्वज्ञानको बोध भई यस दुःखमय संसारबाट मुक्ति मिल्दछ भन्ने विचार प्रस्तुत कवितांशमा रहेको छ। यहाँ मानिसलाई भौतिक मोहको जालोबाट मुक्त गराउने कर्ता अदृश्य परमशक्ति परमात्मा नै भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। साथै 'नाउ' भनेर 'आध्यात्मिक चिन्तन' (जुन भौतिक संसारबाट पार पाउन आवश्यक पर्दछ) र 'माभी' भनेर 'परमात्मा' (जसको ध्यान गर्दा तत्त्वज्ञान खुल्दछ र भवसागर तर्न सकिन्छ) लाई प्रतीकात्मक रूपमा चिनाइएको पनि छ।

आँधी हुरीको पछि शान्त घाम

धोई पखाली मद मोह काम

बस्छन् यहाँ कैयन कल्पवास

फैलाउँदैन जीवनको सुवास ॥४॥

भौतिकताप्रतिको मोहमा रुमाल्लिँदा रुमाल्लिँदा दिक्क भएर जीवनका अनेक आरोह अवरोहहरू पार गर्दै अन्ततः वास्तविक आनन्द र शान्तिको खोजीमा परमात्मा चिन्तनका लागि मानिस भौतारिने गर्दछ भन्ने आशय माथिको कवितांशमा प्रस्तुत छ। जिन्दगीका आँधीहुरीसमान उकाली ओरालीहरू हिँडिसकेको मान्छे भौतिक संसारको अनित्य पक्ष खोतलेर जीवनको रहस्य जान्न अर्थात आत्मिक सुखको लागि ध्यान, जप, तपमा लाग्न प्रवृत्त हुन्छ। यो मानवीय प्राकृतिक स्वभाव पनि हो। उल्लिखित श्लोकमा मनमा व्याप्त सम्पूर्ण लोभलालस, काम, क्रोध, घमण्ड र अभिमान पखालेर एकाग्र मनका साथ परमात्माको ध्यानमा तल्लीन भएमा मात्र आत्मिक सुख पाउन सकिने विचार प्रस्तुत गरिएको छ। देवघाट यस्तै आत्मिक सुख र परमात्मा मिलनमा उद्यत रहने आत्मालाई आध्यात्मिक चिन्तनमा प्रवृत्त हुने उपयुक्त वातावरण परिपूर्ति गरिदिने

पुण्यस्थल हो भन्ने भाव यहाँ पाइन्छ ।
 लाएर वैराग्य विवेकवल्ली
 रोकी दशै इन्द्रियका विचल्ली
 बन्ने स्वरूपास्थितिमा निमग्न
 देखिन्छ यहाँ सबको प्रयत्न ॥५॥

माथिको कवितांशमा मानिसले प्राप्त गर्ने सबैभन्दा आनन्दमय वास्तविक सुख भनेको सच्चिदानन्दको पल हो, यसको प्राप्तिका लागि मानवले सांसारिक मोहप्रतिको राग/आशक्ति सबै त्याग्नुपर्छ भनिएको छ । योग दर्शनमा भनिएभैं आफ्ना दशवटै इन्द्रियहरूलाई विचलित हुन नदिई वैराग्य धारण गरी जप, तप र ध्यान गर्नुपर्दछ, भन्ने विचार यहाँ प्रस्तुत छ । परमात्माको ध्यानबाट मात्र मानव अन्धकारबाट ज्ञानको उज्यालोतिर पथप्रदर्शित हुनसक्छ र उसले मोक्षप्राप्ति गर्दछ । देवघाटमा यस महान् कर्मध्यानका लागि योगीहरू प्रयत्नशील भएर लागेका देखिन्छन् । परमात्मा चिन्तनद्वारा नै तिनीहरूको उद्धार भइरहेको हुन्छ भन्दै पौरस्त्य आस्तिक दर्शनमध्ये न्यायदर्शन र वैशेषिकदर्शनमा उल्लेख भएभैं परमात्माको सत्तालाई यहाँ स्वीकार गरिएको छ ।

अजस्र मीठो कलनाद पोखी
 सम्पूर्ण कोलहललाई छोपी
 स्वधामको याद जगाउनमा
 छ गण्डकीको लयनाद यहाँ ॥१५॥

प्रस्तुत कवितांशका माथिल्ला दुई हरफहरूमा कोलाहलशून्य, शान्त र पवित्र भूमिमा परमात्माको ध्यान गर्न सकिने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । परमात्मा प्राप्त गर्नु भनेको आत्मिक सुखप्राप्ति गर्नु हो । यसका निमित्त भौतिकता र सांसारिकताबाट छुटकारा लिनु अपरिहार्य छ । सांसारिकताले मानिसलाई बन्धनमा जकडे राख्दछ । यहाँ भौतिक कोलाहलबाट मुक्त भई परमात्मामा लीन हुन सकेमा मानिस मोक्षप्राप्तिका क्षणमा पुग्दछ भन्दै परमात्मा दर्शनलाई मानिसको आत्मिक शान्तिको मूल मानिएको छ । भौतिकजगत्को कोलाहलबाट मुक्ति लिई आत्मिक शान्ति प्राप्त गर्न गण्डकीको किनारमा अवस्थित पवित्रधाम देवघाटमा सम्भव हुने कुरा पनि कवितामा प्रस्तुत छ ।

अपार लीला परमेश्वरैको
 को भन्न सक्ने सब यो यसै हो
 यो बोध गंगाविच पुग्नलाई
 यो गण्डकीको छ प्रवाह भाइ ॥१८॥

माथिको कवितांशमा परमात्मा नै यो सारा संसारको निर्माता र नियामक तत्त्व भएको कुरा अभिव्यञ्जित

छ। वेदान्तदर्शनमा जगत् मिथ्या छ, यो सांसारिकता केवल भ्रम हो भन्ने भाव पाइन्छ। सोहीअनुरूप यहाँ जति पनि लीला अर्थात् गतिविधिहरू घट्छन् यी सबैको सर्जक परमेश्वर नै हो भन्ने कविको विचार छ। न्यायदर्शन र वैशेषिकदर्शनमा उल्लेख भएभैं परमेश्वरकै खटनमा यो सृष्टि चलिरहेको छ भन्ने आशय कवितामा प्रस्तुत भएको छ। यसर्थ रिस, राग, माया, मोह, इर्ष्या, दुःख, आदिका माध्यमबाट तँछ्छाडमछ्छाड गरी सुख आनन्द खोज्नु निरर्थक छ। भौतिक सुख अनित्य छ, यो कहिल्यै परिपूर्ण हुँदैन। वास्तविक सुख प्राप्त गर्नका लागि अज्ञानताबाट मुक्ति पाउनुपर्छ अर्थात् ज्ञानको गंगासागरमा पुग्नुपर्दछ। यसका लागि परमात्माको ध्यान र जपतपबाट नै चैतन्य प्राप्त गरी जीवनको रहस्य खोतल्न सकिने विचार यहाँ रहेको छ।

यौटै हुने भूत, भविष्य हाल

केही यहाँ छैन दिशा र काल

तल्लो उपल्लो न नजीक टाढा

सम्पूर्ण यौटै यसको छ धारा ॥२२॥

माथिको कवितांशमा जब मानिसले परमात्माको ध्यान गर्दछ, र जीवनको परमतत्त्व बुझ्दछ, तब ऊ सच्चिदानन्दको नजिक पुगी आध्यात्मिक चिन्तनले पूर्ण हुन्छ अनि यतिवेला उसलाई कुनै कुराको परवाह हुँदैन भनिएको छ। जनक दर्शनअनुसार सम्पूर्ण सांसारिक विषयहरूसँग मन असम्बद्ध रहनु नै मन शुद्ध हुनु हो (गिरी, २०५५, पृ. १४०)। यस अवस्थामा मानिसलाई भूत र भविष्य केहीले छुँदैन। ऊ निस्वार्थी मनले निरन्तर आत्माको मर्म बुझ्नतिर लाग्छ। भौतिकताको अर्थात् शरीरको निस्सारताको अनुभव गर्दछ। कसैलाई उँच-नीच र टाढा-नजिकको देख्दैन। सबैलाई सबैतिर समान देख्न थाल्दछ। चित्त शान्त राख्नु र मोक्षप्राप्तिमा निरन्तरता दिनु नै उसको मूल ध्येय रहन्छ। यसरी मानिसलाई ब्रह्मतत्त्वको ज्ञानद्वारा सांसारिक अज्ञानताबाट मुक्ति दिलाउने शक्ति परमात्मा चिन्तनमा रहेको कुरा यहाँ कविले अभिव्यक्त गरेका छन्।

अतः जीव अर्थात् मानिसको जीवनलीलाको सर्वस्व आधार परमात्मा नै हो। यसर्थ परमात्माको सान्निध्य पाउनका लागि तपोभूमि देवघाट उपयुक्त धाम भएको भाव कवितामा रहेको छ।

‘देवघाट’ कवितामा पौरस्त्य दर्शनको कलात्मक सौन्दर्य

‘देवघाट’ कविता कलात्मक काव्यसौन्दर्यका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रचना हो। उपजाति छन्दमा रचना गरिएको यो कविता चौबीस (२४) वटा श्लोकमा संश्लिष्ट छ। कवितामा गहन विषयवस्तु, सुमधुर शब्दशैली तथा रमणीय प्राकृतिक परिवेशको समन्वयबाट आध्यात्मिक भावको उद्घाटन गरिएको छ। भौतिकजगत् निस्सार र अनित्य छ। आत्मा नित्य भएकाले समयमै आत्मालाई चिनेर परमात्मामा लीन भएमा मुक्ति मिल्ने विचार अभिव्यक्ति (सापकोटा, सन् २०१४, पृ. १८१) यस कवितामा रहेको छ। सांसारिक मोह, माया र लोभलालचलाई परित्याग गरी आत्मज्ञान प्राप्त गर्न परमात्माको ध्यान गर्नुपर्छ। यस कर्मका लागि कविले देवघाट नै तपोभूमि अर्थात् मोक्षधाम भएको कुरालाई सजीव चित्रण गरेका छन्। यसरी कवितामा कविले पौरस्त्य दर्शनको सापेक्षतामा रहेर ब्रह्मज्ञान वा आत्मतत्त्वको बोध गर्नुपर्ने विचारलाई मूल कथ्य बनाएका छन्। यहाँ भौतिक संसार अनित्य छ, आत्मतत्त्व शाश्वत् र नित्य छ, तत्त्वज्ञानबाट मोहको नाश हुनजान्छ तब मात्र जीव कैवल्यको

स्थितिमा पुग्दछ, दशैवटा इन्द्रियलाई वशमा राखी समाधिको चरणमा पुगेपछि मात्र परमात्मा दर्शन सम्भव हुन्छ र मुक्ति पाउन सकिन्छ भन्ने यावत् पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तनहरूको समष्टि पाइन्छ। कविनिबद्धप्रौढक्ति उक्तिढाँचा रहेको प्रस्तुत कवितामा आध्यात्मिकजगत् र प्राकृतिक जगत्का बिम्बहरूको चयन गरिएको पाइन्छ। परमेश्वर, आत्मा, सद्गुरु, स्वधाम, दीपराशिजस्ता अध्यात्मसम्बन्धी बिम्ब र हिमाल, ढुङ्गा, चट्टान, त्रिशुली, गण्डकीजस्ता प्रकृतिसम्बन्धी बिम्बहरूको चयनबाट कविताको भाव सजीव र मार्मिक बनेको छ। अन्त्यानुप्रास संयोजनमा प्रखरता पाइने तथा विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग पाइने हुनाले यस कविताको काव्यात्मक सौन्दर्य चुलिएको छ। तत्सम अनि श्रुतिमधुर शब्दको अधिक प्रयोगका कारण कविताको भाषाशैली विशिष्ट बन्न पुगेको छ। लयात्मक र काव्यात्मक शृङ्खलाको उत्कृष्ट संरचनामा विधान गरिएको यस कवितामा शान्त रसको परिपाक भएको छ। दार्शनिक अभिव्यक्तिका कसीमा कविताको आख्यान तत्त्व, भाषाशैली, भावविधान र कलात्मक शिल्प पक्षको कुशल प्रस्तुतीकरणबाट कविताको कलात्मक सौन्दर्य उत्तम श्रेणीमा रहेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

सिद्धिचरण श्रेष्ठको 'देवघाट' कवितामा पौरस्त्य षट्दर्शनबाट प्रभावित मौलिक भावको संयोजन गरिएको छ। सांसारिक विवर्तको परित्याग गरी ब्रह्मतत्त्वको साक्षात्कार गर्न परमात्माको चिन्तन गर्नुपर्दछ। परमात्माको ध्यान गर्नका लागि उपयुक्त तपोभूमि देवघाट नै हो भन्ने मूलभाव कवितामा प्रस्तुत छ। अविद्या, अन्धता, अज्ञानता, संशय, भ्रम र सांसारिक मोह आदिको समाप्त भई सत्यको नजिक पुग्नु भनेको तत्त्वज्ञान हुनु हो। यही तत्त्वज्ञानबाट नै निश्चयशसिद्धि हुन्छ। यस अवस्थामा मात्र वास्तविक सुखको प्राप्ति हुन्छ। तसर्थ भौतिक संसार मिथ्या हो, परमात्तामिलन मुक्तिको एक मात्र विकल्प हो। कर्महरूको अधिष्ठाता परमात्मा/ईश्वरको आराधना गरी सत्कर्म गर्नाले ईश्वरीय धाममा पुग्न सकिन्छ। त्यहाँ पुगेपछि बहुमूल्य सांसारिक चीजहरू पनि मूल्यहीन र घृणास्पद लाग्दछन् भन्ने भाव प्रस्तुत कवितात्मक विमर्शमा रहेको छ। यहाँ देवघाटलाई मोक्षधामको रूपमा चिनाउँदै सच्चिदानन्द प्राप्तिको स्रोत नै पवित्रधाम देवघाट वा परमात्ताचिन्तन हो भन्ने निचोड रहेको छ। दार्शनिक दृष्टिकोणबाट यो कविता योग, न्याय, वैशेषिक र वेदान्त दर्शनसँग बढी सम्बन्धित रहेको पुष्टि भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- गिरी, रामानन्द (२०५५). जनक दर्शन. अनु. रामहरि तिमिल्सिना. भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र।
- गोर्खाली, रमेश (२०४४). 'कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको देवघाटमाथि विहङ्गम दृष्टि'. गरिमा. ६:२. पृ.६६-७०।
- गौतम, बलराम (२०७५). दर्शन सङ्ग्रह. काठमाडौं : भगवती गौतम।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०५६). नेपाली साहित्यको परिक्रमा. (दो.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पौडेल, विष्णुहरि (२०७५). सनातन वैदिक सभ्यताको बाह्रखरी. काठमाडौं : श्री मल्लिपल सर्भिस प्रा. लि.।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०७९). दर्शन र दृष्टिकोण. (दो.सं.). ललितपुर : माइलस्टोन प्रकाशन तथा प्रसारण लि.।

मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २००९). भारतीय दर्शन (पुनर्मुद्रित). वाराणसी : चौरम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

राई, भक्त (२०७४). पूर्वीय दर्शन. काठमाडौं : नेपाल प्राज्ञिक अनुसन्धान केन्द्र ।

राधाकृष्णन (सन् २०१३). भारतीय दर्शन. भाग-१. अनु. नन्दकिशोर गोभिल. दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज ।

राधाकृष्णन (सन् २०१४). भारतीय दर्शन. भाग-२. अनु. नन्दकिशोर गोभिल. दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज ।

वैद्य, मोहन (२०७६). हिमाली दर्शन. काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।

शाक्य, स्वयम्भुलाल (२०५०). 'कवि सिद्धिचरणको देवघाट'. सञ्चय. कवि सिद्धिचरण स्मृति विशेषाङ्क. पृ. ११८-१२० ।

श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०४५). कुहिरो र घाम. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०४५). सिद्धिचरणका प्रतिनिधि कविता. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सापकोटा, माधवप्रसाद (सन् २०१४). सिद्धिचरण श्रेष्ठको खण्डकाव्यकारिता. काठमाडौं : जगदीश शमशेर राणा ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०५०). 'देवघाट कवितामा कवि सिद्धिचरणको अध्यात्मचिन्तन'. सञ्चय. कवि सिद्धिचरण स्मृति विशेषाङ्क. पृ. ८८-९० ।